Verkstadsindustri på Kungsholmen

Av Bo Sahlholm

Verkstadsindustri är knappast något som man numera förknippar med Kungsholmen i Stockholm.

På Kungsholmen ligger ett flertal tysta och snygga ämbetsverk och förvaltningar men knappast några rykande och slamrande verkstäder av större format.

Likväl är det närmast omöjligt att komma ifrån namnet Kungsholmen då den svenska verkstadsindustrins historia skall skrivas.

För hundra år sedan såg Kungsholmen helt annorlunda ut. Då låg några av landets största verkstäder där, tillsammans med flera mindre och mellanstora. Kungsholmen är den av Stockholms stadsdelar som senast blev exploaterad. Där fanns goda förutsättningar för att etablera industrier, outnyttjad mark och omedelbar närhet till landets största stad. Där fanns också goda transportmöjligheter, eftersom Kungsholmen är omfluten av vatten på alla sidor. Redan då Kungsholmen av Kronan donerades till Stockholm Stad på 1640-talet hette det att hantverkare, och särskilt sådana som behövde tillgång till vatten, skulle tillgodoses vid fördelandet av tomter.

Även på andra håll i Stockholm växte det upp verkstäder. Bergsunds och Ludvigsbergs mekaniska verkstäder på Södermalm är ett par av de tidigaste och mest välkända företagen. AB L M Ericsson och AB Atlas, båda i Vasastaden, kom till under 1870-talet. Vid sidan av dessa stora verkstäder fanns det ett antal mindre runt om i staden. Men det var på Kungsholmen som det var tätast mellan de stora verkstäderna.

Den första mekaniska verkstaden

Det var också där som den kanske mest kända av det tidiga 1800-talets verkstadsidkare i vårt land, Samuel Owen, öppnade sin verkstad år 1809. Owens verkstad var belägen vid Hantverkargatan mitt emot Kungsholmens kyrka, delvis i lokaler som tidigare nyttjats som verkstad under ledning av "Captaine Mechanicus" Charles Apelqvist.

Owen, som kommit till Sverige från England år 1804, bl a för att vid Elfvik på Lidingön sätta upp den första industriellt använda ångmaskinen i landet, blev också först i Sverige med att använda ångmaskin för att driva maskinerna i en verkstad. Owens verkstad har därför ansetts som den första mekaniska verkstaden i landet. Där byggdes bl a Sveriges första ångfartyg, men också mer än 1000 trösk- och kvarnverk till jordbruket som ju alltjämt var den dominerande näringen i landet. Owens verkstad blev, totalt sett, inte någon lyckad ekonomisk affär av allt att döma. Som plantskola för verkstadstekniker och som referens-

anläggning för den verkstadsindustri som etablerades i Sverige under första hälften av 1800-talet torde den dock ha haft en mycket stor betydelse.

1843 tvingades verkstaden att upphöra av ekonomiska skäl. Anläggningen övertogs av Kungliga Myntverket och Samuel Owen blev, 72 år gammal, verkmästare vid Åkers Styckebruk. Verkstadens maskinpark såldes på auktion. Två av maskinerna från Owens verkstad, ett par svarvar, fick utgöra grunden i maskinparken då nästa stora verkstad på Kungsholmen, J & C G Bolinders Mekaniska Verkstad, började sin verksamhet år 1844, vid Klara sjö, ett par hundra meter fågelvägen från Owens verkstad.

Bolinders mekaniska verkstad

Bolinders blev snart en av landets ledande verkstäder och överträffades, ett par decennier från sin start, bara av jätten Motala Verkstad i produktionssiffror och antal anställda. Vid sekelskiftet arbetade ca 850 personer vid Bolinders.

Bolinders var, liksom alla mekaniska verkstäder i Sverige fram till 1880-talet, ett företag med ett mycket brett produktsortiment. Man tillverkade de flesta typer av verkstadsprodukter, från gravkors till ångmaskiner. Välkända blev inte minst de bolinderska vedspisarna. Före sekelskiftet tillverkades de flesta maskinerna på beställning. Produkterna ''skräddarsyddes'' i stor utsträckning. Mycket av arbetet ut-

1. Utsikt över Bolinders mekaniska verkstad med Klara sjö i förgrunden. Ca år 1900. Foto Tekniska museet.

fördes rent hantverksmässigt med fil och mejsel. Bolinders byggde på samma traditioner som Owens verkstad, med inspiration hämtad från dåtidens industriella föregångsland, England.

År 1876 var det en stor industriutställning i Philadelphia i Nordamerika. Utställningen kom att markera genombrottet för amerikanskt verkstadskunnande och för amerikanska verktygsmaskiner, liksom för amerikansk produktionsfilosofi. Utifrån idéer ursprungligen hämtade från den franska vapenindustrin, skulle verkstäderna koncentrera sig på en produkt som i stora mängder skulle tillverkas identiskt lika med sinsemellan utbytbara delar. Med hjälp av jiggar, fixturer och tolkar skulle varje tillverkad del bli helt lik alla de andra i en serie. Det tidsödande manuella inpassningsarbetet skulle minimeras. Den amerikanska produktionsfilosofin fick sin spridning också i Sverige. Flera av de mekaniska verkstäder som grundades under 1880-talet var specialiserade på i huvudsak en produkt, och där föll de nya ideerna och metoderna i god jord.

Längs den strand där tidigare Owens verkstad legat, fast längre norrut, vid nuvarande Rålambshovsparken, fanns det under 1800-talet och en bit in på 1900-talet, ett område med små företag, vedgårdar och annat i en samling små skjul, kallat Rålambstorg.

Palmcrantz slåttermaskiner och kulsprutor

Framför Rålambstorg, parallellt med den strand där dagens windsurfingentusiaster startar och landar vid sina övningar på Riddarfjärden, sköt en ångbåtsbrygga ut i vattnet. Ett järnvägsspår från bryggan ledde upp till Carlsvik – en före detta textilindustri som efter 1880 bl a kom att inhysa Stockholms Vapenfabrik eller Aktiebolaget Palmcrantz & Co, som det ursprungligen hette. Vid Aktiebolaget Palmcrantz & Co tillverkades ''livets och dödens slåttermaskiner'' – slåttermaskiner och kulsprutor – båda efter patent av Helge Palmcrantz. Men sedan verkstaden jämte Palmcrantz kulsprutepatent år 1886, köpts upp av The Maxim-Nordenfelt Guns and Ammunition i London, koncentrerade man sig uteslutande på vapentillverkning i verkstaden. Stockholms Vapenfabrik var med andra ord ett företag väl lämpat för de amerikanska idéerna, vilket också avspeglas i att de flesta av maskinerna i verkstaden var av amerikansk tillverkning. Stockholms Vapenfabrik hade ca 500 arbetare anställda i den stora verkstaden där de, till skillnad från i de flesta av dåtidens svenska verkstäder, arbetade i ett plan, den gamla spinnsalen.

AB Separator

Ett annat företag som också specialiserat sig på en produkt började, ungefär samtidigt som AB Palmcrantz & Co flyttade till Carlsvik, att etablera sig strax norr om Bolinders längs Barnhusviken.

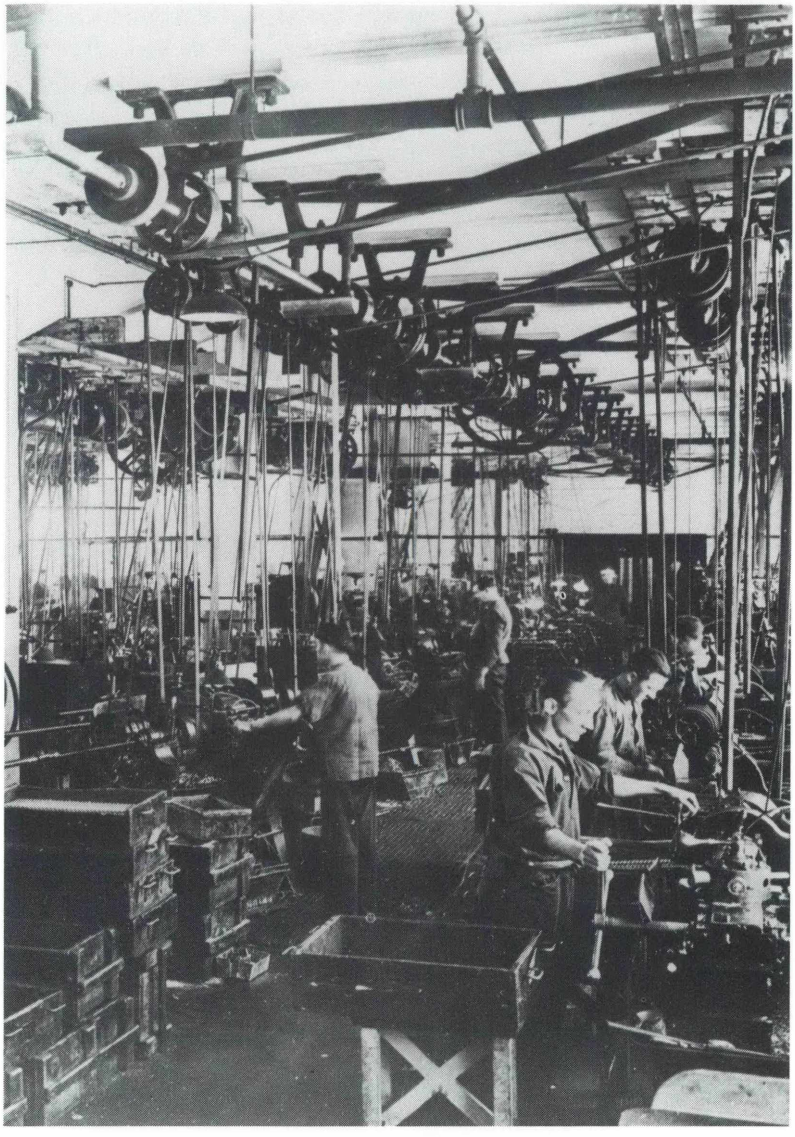
Företaget, AB Separator, fick sitt namn efter den produkt som verksamheten skulle grunda sig på, en apparat som snabbt och effektivt kunde skilja grädde från mjölk i en kontinuerlig process. Till en början hade AB Separator sina lokaler i Inedalsområdet på Kungsholmen, men efter 1887 överfördes verksamheten till en tidigare plåtfabrik, den s k Gundbergska fabriken vid Fleminggatan, ett par kvarter söder om Inedalsområdet.

2. Interiör från Stockholms Vapenfabrik. Foto Tekniska museet.

3. Ombyggnadsarbeten i arbetarkvarteren vid Bolinders någon gång vid sekelskiftet. Foto Tekniska museet.

4. Automatsalen vid AB Separator ca 1930. Foto Tekniska museet.

Separatorerna kunde snart tillverkas i mycket stora serier och verkstaden började alltmer att använda maskiner lämpliga för serietillverkning såsom revolversvarvar och fräsmaskiner. Separator blev tidigt ett utpräglat exportföretag och lät också snart bygga verkstäder utomlands bl a i Nordamerika, Kanada och Tyskland. Vid sekelskiftet hade Separators verkstäder på Kungsholmen blivit de största i Stockholm med ca 900 anställda.

Många pionjärföretag

Förutom de stora välkända verkstäderna fanns det ett spektrum av verkstäder i olika storlekar på Kungsholmen. En del av dessa skulle så småningom bli väletablerade industrier. Andra verkstäder blev mer kortlivade. Till de förra kan Ahréns Mekaniska Verkstad, grundad 1885, räknas. Ahréns, som under en period hyrde ena flygeln i den Gundbergska fabriken och där tillverkade tändsticksmaskiner, blev så småningom under namnet Arenco en del i STAB-koncernen.

Ett av pionjärföretagen inom elektrotekniken, W Wiklunds verkstäder, tillverkade sedan 1877 bl a bryggeriutrustning och gjutgods i en nedlagd sockerfabrik i Inedalsområdet. Wiklunds började tillverka elutrustning 1883 och under slutet av 1880-talet hade företaget ca 150 anställda vid verkstäderna i Inedal. Företaget upphörde dock efter ekonomiska kriser att driva verkstadsrörelse år 1908.

En annan verkstad i samma område var AB Pumpseparator som tillverkade en egen separatormodell i konkurrens med AB Separator. Företaget som svarade för ca 12 % av Sveriges separatorproduktion (AB Separators andel var vid samma tid ca 75 %) existerade åren 1893 till 1928 då det köptes upp av AB Separator.

Arbetarbostäder och kooperation

På 1890-talet arbetade ca 3 000 personer bara vid de större verkstäderna på Kungsholmen – och detta var ett antal som ökade.

De större verkstäderna försökte på olika sätt att konkurrera om den kvalificerade arbetskraften. Ett medel var att tillhandahålla företagsägda arbetarbostäder.

Bolinders började redan 1899 att upplåta arbetarbostäder i en fastighet ganska nära verkstäderna och företaget köpte, framför allt under 1870- och 80-talen, in ytterligare fastigheter i samma syfte. Kanske var även detta ett resultat av det engelska inflytandet vid Bolinders. Bröderna Bolinder hade som många tidiga svenska verkstadstekniker gjort studieresor i England, där man kring vissa mönsterindustrier lät bygga upp hela samhällen för arbetarna. AB Separator upplät bostäder åt några av företagets tjänstemän men i övrigt ansågs det att de anställda där kunde finna bostäder själva. Vid några Stockholmsindustrier bildades bostadsföreningar. En av dessa var bostadsföreningen Helge vid AB Palmcrantz & Co, som ägde fastigheten Reparebansgatan 42. Men det fanns andra sätt på vilka de stora resursstarka företagen kunde visa intresse för de anställda. AB Separator var t ex år 1905 först med att uppföra en särskild personalmatsal, det s k ångköket.

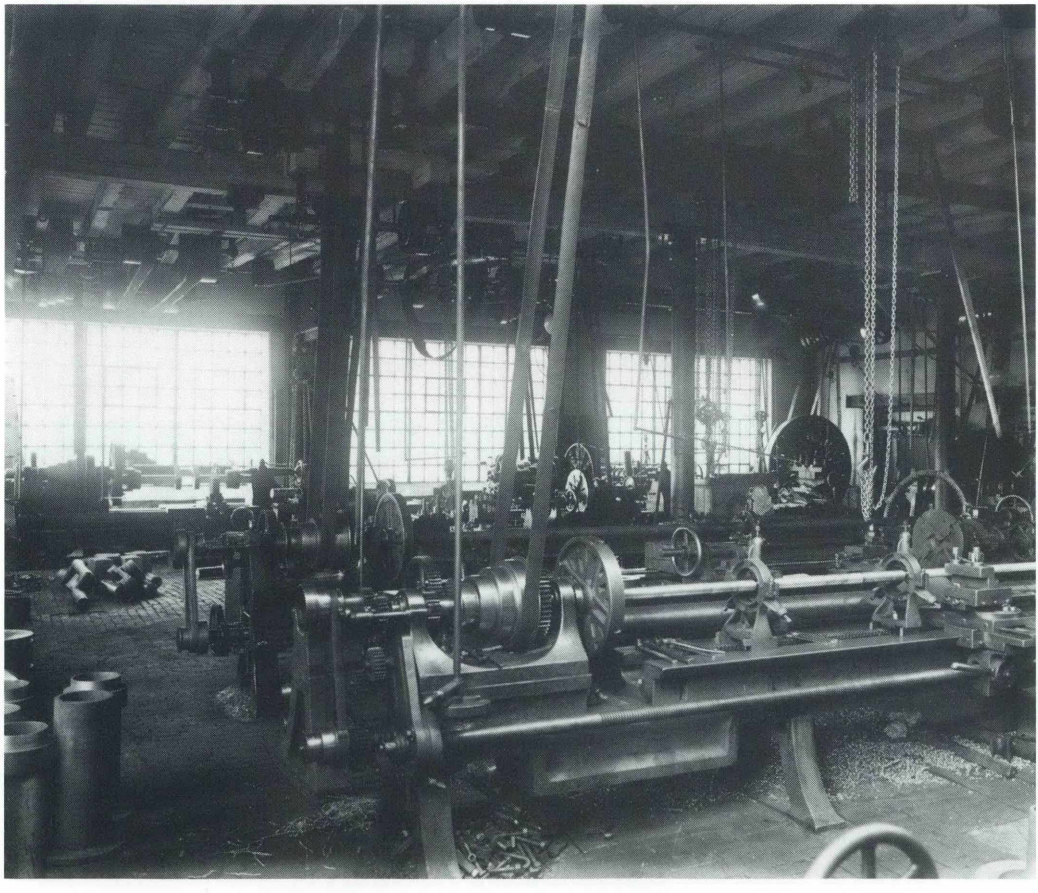
Vid Stockholms Vapenfabrik tillhandahöll företaget ett bibliotek där arbetarna kunde låna uppbygglig litteratur. Några av verkstäderna fungerade också som ett slags egna försäkringsbolag där arbetarna mot avdrag på lönen kunde försäkra sig om en viss ålderspension. Vid AB Separator upprättades fonder som fick anslag ur bolagets vinster. Liknande verksamhet bedrevs också åtminstone hos Stockholms Vapenfabrik.

Den relativa trygghet som det innebar att arbeta vid någon av de stora Kungsholmsverkstäderna medförde också en viss ställning på den sociala rangskalan. Det kunde t ex inträffa att en arbetarhustru på Kungsholmen under 1930-talet krävde förtur i konsumkön därför att

hennes man arbetade på Separator.

För övrigt var kooperationen, åtminstone under första världskriget, utsatt för viss konkurrens vid några av de stora Stockholmsverkstäderna. I en artikel i tidningen "Verkstäderna" från 1915 berättas det att "vid många verkstäder här i landet har man sökt anordna gemensamma inköp för arbetarne, och tyckes det, som man härutinnan skulle ha lyckats mycket bra; glädjande är ju också, att de gjorda sträfvandena synas ha mött förstående från arbetarnes sida trots från kooperativt håll gjorda misskrediteringsförsök". Vid Bolinders kunde arbetarna köpa "korfvaror, rökta skinkor, potatis, ärtor, mjöl, gryn, kaffe och socker samt en mängd andra varor" som företaget köpt i "hela järnvägsvagnar direkt från större grossistfirmor eller producenter". Vid AB Pumpseparator fanns det en särskild förening som under företagets beskydd, men i övrigt helt självständigt, sålde "allt upptänkligt, från skokräm till färskt kött och smör", och som "existerat i många år under bolagets egid och alltså icke såsom de öfriga tillkommit på grund af kriget".

5. Från stora verkstaden vid Bolinders Mekaniska Verkstads AB. Foto Tekniska museet.

6. Samuel Owens gata med en av de båda byggnader som finns kvar sedan Owens verkstad låg här åren 1809–1843. Foto förf.

På verkstadsgolvet

Men allt var inte solsken och personalomsorger ens vid de stora verkstäderna.

I verkstadsindustrins barndom var arbetaren en självständigt fungerande yrkesman med personligt inflytande på hela produktionsprocessen. Traditionen från de gamla hantverkerierna, där de flesta lärlingarna hade möjlighet att själva bli mästare en dag, hade ännu inte helt luckrats upp. Företagsledarna hade i regel egen flerårig erfarenhet från verkstadsgolvet och deltog mer eller mindre handgripligen i arbetet. 1800-talets sista decennier, med allt större verkstäder och med allt mer rationaliserade arbetsmetoder, som så småningom skulle få sina programskrifter om vetenskaplig arbetsledning och arbetsstudier, tenderade till att reducera arbetarna till anonyma produktionsmedel med liten enskild betydelse och med små möjligheter att påverka sitt eget arbete.

Avståndet mellan företagsledning och arbetare ökade i takt med att verkstäderna växte. Arbetsnedläggelse, strejk, blev medlet för att kunna utöva påtryckningar mot företagsledningen. Vid Bolinders strejkade första gången ca 700 arbetare i maj 1890, sedan två arbetare blivit avskedade. Ett motmedel som praktiserades både vid Stockholms Vapenfabrik och vid AB Separator år 1902, var att avskeda samtliga

strejkdeltagare, och sedan återanställa efter behag. Vid Separator anställdes efter strejken 1902 dessutom femton underofficerare som förmän för att hålla ordning uppe i verkstäderna.

Verkstads-industrin flyttar

Kungsholmen nådde sin kulmen som verkstadsstadsdel under decennierna närmast före och efter sekelskiftet. Stockholms Vapenfabrik var den första av de stora verkstäderna som försvann från stadsdelen och det skedde redan runt sekelskiftet då verkstaden upphörde. Samtliga byggnader vid Carlsviksområdet förstördes slutligen vid en brand 1913.

Bolinders, som under nästan ett sekel satt sin prägel på sin del av Kungsholmen, slogs ihop med Munktells verkstad i Eskilstuna år 1935. Sedan 1950 ingår Bolinders i Volvokoncernen och företaget står nu för B:et i Volvo BM. Av Bolinders verkstäder på Kungsholmen återstår i dag ingenting.

1961 flyttade den sista av de stora verkstäderna på Kungsholmen, AB Separator, till Tumba, där man nu under namnet Alfa-Laval fortsätter sin verksamhet. Än i dag är separatorn en av företagets viktigaste produkter.

Separators verkstäder fick stå tomma ett par år, men så småningom fick grävskoporna fritt fram. Kontorsbyggnaden med sitt klocktorn mot Fleminggatan är, tillsammans med en bit av den s k Röda verkstaden och en stump av den stora fabriksskorstenen allt som i dag återstår.

Den gamla verkstadsindustrin har få minnesmärken kvar på Kungsholmen. Förutom resterna av Separator finns det kvar en eller ett par byggnader från Owens anläggning – men även där är det mesta sedan länge rivet.

Källor

Tekniska museets arkiv. Kapslar med arkivalia om de enskilda företag som ingår i uppsatsen.

Tryckta källor

Föreningen Stockholms Företagsminnen. Årsmeddelande 1982. (Temanummer om Bolinders.)

Gårdlund Torsten & Fritz Martin. Ett världsföretag växer fram. Alfa-Laval 100 år. Stockholm 1983.

Sahlholm Bo. Mekaniska verkstadsbyggnader i Sverige under 1800-talet. TRITA-HOT-2002. KTH 1978.